

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14174339>

XALQ TERMALARIDA DO‘MBIRA MAQTOVI

Abbos Tursunqulov

Jizzax DPU, filologiya fanlari nomzodi

***Annotatsiya:** Maqolada xalq termalarida do‘mbira maqtovi taniqli baxshilar ijodi misolida tahlilga tortilgan.*

***Kalit so‘zlar:** Xalq og‘zaki ijodi, janr, voqelik, tematika, folklor, terma.*

***Annotation:** In the article, the praise of dombira in folk terms is analyzed on the example of the works of well-known bakhshis.*

***Key words:** Folk art, genre, reality, theme, folklore, term.*

***Аннотация:** В статье проанализировано восхваление домбира в народном плане на примере произведений известных бахши.*

***Ключевые слова:** Народное творчество, жанр, реальность, тема, фольклор, термин.*

KIRISH

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida har bir janr voqelikni qamrov doirasi, tematikasi, kompozitsion qurilishi, umuman, spesifik xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan ajralib turadi. Buni terma janri misolida ham aynan ko‘rishimiz mumkin.

Terma o‘zbek folklorining mustaqil janri bo‘lib, uning yaratilishida baxshilarning roli nihoyatda kattavir, ko‘pchilik hollarda ular dostonchilarning individual ijodi hisoblanadi. Pand-nasihati, odob-fxloq, soz va so‘z haqida yaratilgan, ijtimoiy hayotdagi turli hodisalar, shaxs va jonivorlarning ta‘rifi yoki tanqidiga bag‘ishlangan, baxshilar tomonidan kuylanadigan o‘n-o‘n ikki satrdan yuz ellik – ikki yuz, ba‘zan undan ham ortiq misragacha bo‘lgan lirik, liro-epik she‘rlarga termalar deyiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Terma soʻzinig maʼnosi terib, tanlab tizish demakdir, yaʼni nisbiy mustaqillikka ega boʻlgan, forma va mazmun jihatidanbir-biriga yaqin bandlarni (har bir band uch, toʻrt, besh,olti va undan ortiq misralardan iborat boʻlishi mumkin) kampozitsion jihatdan yaxlitlashtirishdir. Baxshilarning oʻzlari ham “Terma shu, terib aytib berasan” deydilar. Ular baʼzan “Nima aytay?” termasini “doston terish” deb ham yuritildiki, bu ham yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Termada ijro davomida ayrim bandlarning qoʻshilishi yoki oʻrin almashishi, baʼzi bandlarning tushib qolishi mumkin”¹

NATIJALAR

Yangi ijtimoiy voqelikni badiiy tasvirlashda termalar xalq ijodining boshqa janrlariga nisbatan ancha qulay va ixcham sanaladi. Shu sababli termalar davr talabiga hozirjavob asarlardir. Ularning mavzu doirasi rang-barang boʻlib, tematik jihatdan bir necha turlarga boʻlish mumkin. Bular orasida avtobiografik termalar yeng koʻp tarqalgandir. Avtobiografik termalar baxshilar biografiyasi bilan bogʻliq. Bu tipdagi termalarning xarakterli namunalari qatoridan “Doʻmbiram” termalari munosib oʻrin oladi. Termalarning oʻziga xos xususiyatlaridan biri ularning bevosita doston kuylash jarayoni bilan bogʻliqligidir. Baxshi dostonchilik oʻtirishlarida audotoriyaning kayfiyati, yoshi, sostavini hisobga olib, dastlab ularga mos keladigan termalardan kuylaydi. Koʻpchilik hollarda “Doʻmbiram” termasini kuylash bilan dostonchilik yigʻinlari boshlangan. Bunda baxshi oʻz doʻmbirasi (baʼzan dutori yoki qoʻbizi) ni bir suhbatdoshday jonlantirib, tinglovchilarga oʻzini tanitadi va jiddiy asar – doston tingdashga ularni hozirlaydi. Termada syujet ikki yoʻnalish boʻylab rivojlantiriladi. Birinchidan, baxshi doʻmbira maqtovini bersa, ikkinchidan, oʻz hayotinig baʼzi qirralari haqida hikoya qiladi.

“Doʻmbiram” termalari deyarlik barcha baxshilar repertuarida mavjud. Ular oʻrtasida umumiy mushtarak tomonlar boʻlishi bilan birga, alohidalik ham borki, bu xususiyat u yoki bu baxshining individual hayot tarzi va poetik “yoʻli” bilan izohlanadi.

¹ Тўра Мирзаев, Халқ бахшилари эпик репертуарининг асосий хусусиятлари, қўлёзма, 148-бет.

Odatda, bu xil termalarning barchasida do‘mbira tuzilishiga, uning qanday materialdan yasalganligiga ahamiyat beriladi.

Masalan, Plkan shoir:

Korsoning zardoli, qopqog‘ing tutdan,
Maqtov bilan kelding Qatog‘on yurtdan¹, -

Deb kuylasa, Nurmon shoir esa:

Kosang yong‘oqdan, bo‘yining tutdan,
Maqtov bilan kelding Hisorday yurtdan,² -

deb kuylaydi. Bu misralar forma jihatdan deyarlik farq qilmaydi. Lekin shu formaga singdirilgan mazmunda baxshining biografiyasiga oid ma’lumotlar uchraydi. Ya’ni, birinchi misrada do‘mbira tuzilishi iqodalansa, ikkinchi misrada baxshi tug‘ilgan qishloqning nomi bayon etilgan.

MUHOKAMA

“Do‘mbiram” termasida yumoristik momentlar ham muhim o‘rin tutadi. Bunda do‘mbiraning “tanqidi” muhim vomitadir. Bu narsa tinglovchilar doirasida shirin kayfiyat, hazil-mutoyibaga sharoit hozirlaydi:

Seni chertib besh panjam qiyilib,
Tirnoqning ofati bo‘lgan do‘mbiram³.
(Po‘lkan shoir).

Yoki:

Qutulmadim senday yog‘och naymutdan,
Tirnoqning ofati bo‘lgan do‘mbiram⁴.
(Po‘lkan shoir).

Baxshi nazdida do‘mbira yig‘ilgan xaloyiqning ko‘nglini olishi, ularni xushnud etishi kerak. Buning uchun do‘mbiraning ovozi yaxshi chiqishi, torlar esa baxshi xohlagan maqomda “sayramog‘i” lozim. Ana shunda baxshining o‘zi ham do‘mbira

¹ Ўзбек фольклори, Тошкент, Ўз ССР Давлат ўқув-педагогик нашриёти, 1939 йил, 50-бет. Бундан кейинги мисоллар шу китобданш олинади.

² Ўша китоб, 51-бет.

³ Ўша китоб, 51-бет.

⁴ Ўша китоб, 50-бет.

sehriga berilib, “daryoday toshib”, “dengizday mavj urib”, “ilhomi jo‘shib” tinglovchilarni o‘ziga jalb qiladi. Baxshi aytganidek:

Men chertganda chiqabergin yuz maqom,
Dovushga qanotim bo‘lgan dshho‘mbiram¹
(Nurmon shoir).

Baxshi o‘z do‘mbirasiga murojaat etib, uni maqtaydi, yig‘ilgan xalqqa manzur bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi. Agar do‘mbira baxshi aytgan yo‘lga kirmasa, yaxshi sayramay, ovozga jo‘r bo‘lmasa unday holda o‘choqqa solib yoqishini uqtiradi. Bunday “o‘ch olish” zaminida baxshining o‘z do‘mbirasiga bo‘lgan ishonchi yotadi, ya’ni do‘mbiraning hech qachon bunday holga tushmasligiga imoni komil. Aks holda do‘mbira el ko‘nglini xushnud etolmasa bunday do‘mbira o‘tini ham hech narsaga arzimasligi tabiiydir. Buni baxshi yumoristik tarzda ifodalab deydi:

Yorib yoqsam biror chaydush qaynamas,
Senday yog‘och o‘tin bo‘lgan do‘mbiram².
(Nurmon shoir).

Ma’lumki, do‘mbira baxshining doimiy hamrohi. O‘g‘ir kunlarida ham, shodlik-quvonchli damlarida ham uning ovunchog‘i va yo‘ldoshi. Shuning uchun ham vaqti-vaqti bilan do‘mbiraga jilo berib, uning torlarini yangilab turmog‘i tabiiydir. Baxshi ta’biricha, bu bilan do‘mbiraning “suyagi qizib”, uning ohangi yanada avjlanadi.

Yangi tor tortaman, eskingni uzib,
Tobora chiqasan suyaging qizib³.
(Nurmon shoir).

Baxshining do‘mbiraga jilo berishi faqat vaqti-vaqti bilan uning tortishi o‘zgarib turishidagina emas. Avvalo, uni ko‘z qorachig‘idek ehtiyot qilmog‘i, avaylab saqlamog‘i, ishlatmog‘i, o‘z e’tiqodiga ko‘ra, uni “begona ko‘zlar”dan ham saqlamog‘i

¹ Ўша китоб, 51-бет.

² Ўша китоб, 50-бет.

³ Ўша китоб, 50-бет.

lozim. Chunki, do‘mbira baxshi uchun behad shon-shuxrat, obro‘-etibor bo‘lishi bilan birga uning rizq-ro‘zi hamdir:

Sen bo‘lgansan menga adrasu-parcha,
Yalong‘ochga chopon bo‘lgan do‘mbiram¹.

(Po‘lkan shoir).

“Do‘mbiram” termasi baxshinig biografiyasi, uning ijodiy va amaliy faoliyati bilan birga dostonchilik udumlari bilan ham bog‘liqdir. Shunday udumlardan biri – doston kuylash jarayonida “do‘mbira to‘nkarmoq” va “ro‘mol yozmoq” marosimining termada aks etishidir.

Baxshilar “Do‘mbiram” termasini kuylash jarayonida traditsion quyma misralardan ham ijodiy foydalanadilar. Nurmon shoir termaning boshlanishida do‘mbira yasalgan materialni “Kosang yong‘oqdan, bo‘yining tutdan” deb boshlab, keyingi misrada o‘z yurtining nomini keltiradi. Termaning davomida esa xuddi o‘unday o‘rinda, ya‘ni do‘mbira yasalgan materialning nomini o‘zgartirib batamom yangi ma‘nodagi band tuzadi:

Jasating olchadir, qulog‘ing gujum,
Sen soz bo‘lsang, mening kelar avjim,
Nosoz bo‘lsang olmoqqa yo‘q ilojim,
Qish kuni ermagin, bozorda harjim,
Har kechalar bir to‘n bo‘lgan do‘mbiram².

Demak, birinchi misra an‘anaviy qoliplangan bo‘lib, unga ma‘lum bir nagruzka yuklatiladi. Ba‘zi hollarda esa baxshi badihago‘ylik bilan xuddi shu birinchi misradagi turoqlar o‘rnini almashtirish yo‘li bilan yangi qofiya sistemasini yaratadi. Shu orqali forma va ma‘no jihatdan farq qiladigan yangi bandlar tuziladi. Nurmon shoir esa “Do‘mbiram” termasida turoqlar o‘rninigina almashtirish bilan cheklanmay, shu

¹ Ўша китоб, 50-бет.

² Ўша китоб, 52-бет.

misradagi hijolar sonini ham o‘zgartiradiki, bu hol tabiiy ravishda do‘mbira kuyi va ohangining ham o‘zgacha bo‘lishini ta’minlaydi:

Qulog‘ing gujum, jasading olcha,
Guldurab chiqasan fayzli kecha,
Ulfating soni bordir oltmishcha,
Har maqomg‘a chiqabergin shu kecha,
Majlisga kosakul bo‘lgan do‘mbiram¹.

XULOSA

Xullas, “Do‘mbiram” termalari, o‘zbek xalq og‘zaki ijodiyotida alohida xususiyatlarga ega bo‘lib, birinchidan, baxshining sozga ovozni monmnd qilishi; ikkinchidan, do‘mbirasining tarixini yoritib shu orqali o‘z hayotining ba’zi qirralari haqida hikoya qilishi, ya’ni xalqqa o‘zini tanishtirish uchun vosita vazifasini o‘tashi, uchinchidan, doston kuylash an’analarini o‘zida mujassamlashtirishi bilan ahamiyatga molikdir.

¹ Ўша китоб, 52-бет.